

Др Немања Девих*

Виши научни сарадник

Институт за савремену историју, Београд

НАРОДНИ ХЕРОЈИ ПАРТИЗАНСКОГ ПОКРЕТА У МАКЕДОНИЈИ: ЛИКОВИ, КАРАКТЕРИСТИКЕ, СУДБИНЕ

Анстракт: Титула Народног хероја Југославије била је једно од најзначајнијих признања партизанског покрета (НОП) током Другог светског рата, али и у послератном периоду. Пропартизанска публицистика је током социјалистичке епохе стварала апокрифне биографије о њима, док се ново истраживање фокусира на друга питања: који су критеријуми били одлучујући за избор народног хероја, у ком периоду су бирани, које су их особине препоручиле за ту титулу. На основу доступних извора и критичке евалуације постојеће литературе, овај рад има за циљ да међу 1.322 народна хероја Југославије препозна и издвоји оне са територије Македоније. Затим, да прикаже њихову старосну, професионалну и националну структуру, какве су биле њихове колективне, а какве личне врлине; да покаже колико их је било у различитим регионима, и колико их је погинуло у рату и од које војне формације. Коначно, истраживање ће показати како су ови резултати повезани са истраживањем о народним херојима из Хрватске и Србије и тиме показати како је КПЈ вредновала допринос македонских бораца победи у рату и револуцији.

Кључне речи: КПЈ, НОП, револуција, народни хероји, Југославија

*

Основна обележја НОБ Македоније 1941-1943.

Иако интегрални део комунистичке револуције, партизански покрет у Македонији имао је сопствена обележја и своју ратну динамику, различиту од других делова окупиране Југославије. Пре свега, партијска инфраструктура КПЈ на територији Вардарске бановине била је у времену пре рата разорена деловањем репресивних механизма власти. После великих провала након 1929, у целој области крајем 1932. преостало је мање од 15 активних чланова КПЈ¹; тај број јесте у наредним годинама

* nemanjadevic4@gmail.com

¹ Славка Фиданова, *КПЈ во Македонија во времето од 1929. година до Априлската војна*, Скопје 1980, 58.

нарастао, али је према извештају поднесеном на Петој земаљској конференцији КПЈ у октобру 1940. износио свега 16 партијских организација са 247 чланова партије. То је био број чланова отприлике једнак једном окружном партијском одбору у Србији.² Са таквом основом се и пошло у борбу 1941. године. Међутим, онда је уследио и велики удар за партију, када је секретар Покрајинског комитета КПЈ за Македонију, Методије Шаторов Шарло, отказао послушност ЦК КПЈ и Јосипу Брозу Титу у Београду, и фактички отцепио македонски огранак партије. Његова идеја била је да у једној земљи, тада Великој Бугарској, треба да делује и једна комунистичка партија, уместо да се преплићу утицаји КПЈ и БРП.³ Та чињеница се одразила и на сам устанак 1941: док је у другим крајевима окупиране Југославије започињала масовна оружана борба против окупатора, македонско руководство остало је пасивно у борби. Супротно одлукама руководства, комунисти Битоља, Прилепа, Куманова и још неких градова одлучују се на прикупљање оружја и организовање отпора и диверзија. Мимо одлуке одметнутог покрајинског руководства КПЈ, они су започели и са оснивањем војних комисија, а ускоро и првих партизанских одреда. Ситније теренске акције 11. октобра засенио је партизански упад у Прилеп и напад на тамошње бугарске полицијске снаге.⁴

У наредном периоду, уз доста тешкоћа у раду на терену, ЦК КПЈ је именовао и ново покрајинско руководство КПЈ, на чијем челу се нашао Лазар Колишевски. Циљеви борбе били су јасни: Македонија се бори за социјално, али и национално ослобођење, а НОП на овом простору за афирмацију македонске нације.⁵ Та средња линија, супротстављена националним буржоазијама суседних држава, испрва се чинила неуспешном, али је с временом добијала све више присталица. Но и партијске организације после потреса са бившим руководством нису биле јединствене и са истом визијом, требало им је времена и да сузбију пробугарске кадрове којима је ситуација након окупације мање-више погодвала.⁶ Али фракцијске борбе потрајале су све до пролећа 1942, минирајући тако могућности за шири оружани устанак. Чак је у јуну 1942. смењен и други ПК КПЈ на челу са Банетом Андрејевим, који је окарактерисан као „шарловиста“. Развој

² *Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ*, priredili Pero Damjanović, Milovan Bosić, Dragica Lazarević, Beograd, 1980, 196.

³ Борис Томанић, *Преокрет. Југославија и Бугарска у завршној фази Другог светског рата*, Београд, 2023, 138-140; Владо Ивановски, „За некои контроверзии за НОВ во Македонија 1941“, *Историја*, бр. 1–2, Скопје 2002, 84–85.

⁴ Овај дан касније ће (од 1945) бити празнован као Дан устанка у Македонији, који је и такав по свом значају али и датуму када се одиграо одударао од других југословенских република.

⁵ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа* (даље: Зборник НОР), том 7, књига 1, Београд, 1952, 29-30.

⁶ *Зборник НОР*, 7/1, 63-67.

покрета додатно је компликовала нередовна, једно време и непостојећа веза са ЦК и Врховним штабом који су се налазили на другом крају земље (Бихаћ), компликовани односи КПЈ и БРП, као и учестале провале градских организација КПЈ, чиме је нанет још један тежак ударац ионако десеткованој партији.⁷

Ипак, даљи развој догађаја у земљи утицао је и на развој НОП у Македонији. Упорним радом на терену, у пролеће 1942. долази до стварања Прилепског, Велешког, Битољског и Битољско-преспанског, Крушевског, Скопског, Шарпланинског и Мавровског партизанског одреда.⁸ Упечатљиво, доминантно у зони где је српски елемент био присутнији у међуратном периоду. Већ у лето 1942. у Македонији долази до умножавања акција и врења које је било карактеристично за јул претходне године у другим крајевима Југославије. Узрок томе треба тражити и у присуству представника Врховног штаба, као неке врсте татора над партизанском борбом у Македонији. Пун успех остварен је са доласком Светозара Вукмановића Темпа у првој половини 1943, када је уочи судбоносне прекретнице догађаја на Балкану његовом заслугом (а са широким овлашћењима добијеним од Тита) консолидована партијска инфраструктура, а затим и формиране војно-оперативне зоне НОВЈ. Неколико смелих одлука биле су плодноне: у марту 1943. када је ЦК КПЈ дао одобрење да се оснује КПМ са својим ЦК; у августу 1943. када су почели да се формирају партизански батаљони (у новембру и бригаде), као претеча настанка македонске НОВЈ и када је ЦК КПМ на саветовању у Преспи обнародовао окупљање „свих патриота у један НО фронт“ те поставио темеље за формирање Асома; у лето 1943, када је интензивирана сарадња југословенских партизана из овог дела земље са бугарским и грчким партизанима, уз (привремено) развијање амбициозне идеје о формирању партизанског Балканског штаба.⁹

Као последица оваквог опредељења и појачаног рада, у септембру 1943. партизанске снаге накратко ослобађају Кичево, а онда и стварају слободну зону Дебарца, по први пут под влашћу НОО.¹⁰ Ма колико у дефанзиви и још увек неспремне да задрже веће градове под својом контролом, партизанске војне снаге показале су способним за борбу против окупатора – пре свега бугарског, што је у војном смислу значило њихово омасовљење, а у политичком додатно и коначно оснаживање пројугословенске компоненте.

⁷ Б. Томанић, *н. д.*, 144-145.

⁸ Mihailo Apostolski, Pero Ivankovski, *NOB Makedonije: publikacija fotografija, dokumenata i karata sa prigodnim tekstom o narodnooslobodilačkoj borbi makedonskog naroda*, Skoplje, 1964, 57-65.

⁹ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 603; Б. Томанић, *н. д.*, 147-156.

¹⁰ Дане Петковски, Владо Стрезоски, *Борбена дејства у западној Македонији 1941-1944*. Београд, 1983, 147–156.

Могло би се рећи да је покрет на чијем је челу стајала КПЈ у Македонији био далеко од идеја „пролетерског интернационализма“: напротив, био је националан и испуњен колико борцима против бугарског окупатора толико и за независну македонску републику. И у јуну 1943, због њихове пасивности у борби, ЦК КПМ обраћао се са прекором Албанцима, Власима, Турцима и Јеврејима због њихове слабе подршке НОП-у. А истовремено док су писани прогласи против великобугарских угњетача македонског народа, није пропуштана прилика да се не осуде и великосрпски.¹¹

Узимајући у обзир наведено, могло би се закључити да је пред Друго заседање Авноја у Јајцу новембра 1943. и Македонија коначно била видљива на партизанској мапи, са својим жариштима борбе, ослобођеним зонама и окосницама револуционарне власти. Борба је и даље трајала под специфичним околностима, али са сталном везом са Врховним штабом, уз његове директиве и све више налик на партизански отпор у другим деловима земље. Усвајање такве стратегије ће у завршници рата 1944. године донети пун тријумф партизанског покрета и у овом делу земље. Интензивирање борбе донело је пак и нове жртве – симболе партизанске борбе у Македонији. У јуну 1943. у једном прогласу Вукмановић Темпо овако је карактерисао: „Прошло је осамнаест месеци ваше јуначке борбе. У току тих осамнаест месеци ви сте крвљу исписали најславније странице историје македонског народа у његовој борби за национално ослобођење. У тој светој борби, коју сте водили за ослобођење свога народа, пали су као хероји најбољи синови македонског народа. Та борба била је тешка и неравна, али зато херојска.“¹² Управо у тим придевима партизанске борбе и жртве, *херој* и *херојски*, изграђена су током времена признања за вође покрета, који су овенчани признањем *народни херој*.

Звање и орден Народног хероја

Југословенски партизани су изласком на историјску позорницу и отпочињањем борбених дејстава против окупатора 1941. почели да стварају и своје јунаке. Међутим, за оне који су се истицали или умрли јуначком смрћу у свести револуционара нису била предвиђена војна и почасна звања из Краљевине Југославије, нити одликовања из националних традиција или „буржоаских војски“, чије су борбене тековине наставиле монархистичке, комунистима супротстављене организације. Комунисти су и на овом пољу морали да стварају нешто ново. „А из Лондона пљуште одликовања. Карађорђева звезда постала је сада знак за распознавање издајца“, написала је једна доследна револуционарка утисак о одликовању

¹¹ *Зборник НОР*, 7/1, 202-203.

¹² *Исто*, 200.

припадника ЈВуО (четника) од избегличке владе у Лондону.¹³ Како су порицали компромитоване установе Краљевине, комунисти су поништавали и све њене тековине, до најситнијих обележја. Уместо њих, уводили су своје, пролетерске, а по угледу на „прву земљу социјализма“, СССР.

У плими устаничких активности и кроз стварање првих слободних зона, партизанска штампа писала је у августу 1941. о анонимном „партизану омладинцу који је у сукобу с немачким фашистичким окупатором код Јагодине убио из митраљеза 11 фашистичких војника и 7 ранио“ због чега му следује „највеће признање које заслужују народни хероји“. Већ идућег месеца, објављена је и вест о смрти Милана Мијалковића (1897–1941), професора математике, старог револуционара и инструктора ПК КПЈ у ужичком крају, за ког је наведено да је у борби против Немаца „пао за народ смрћу хероја“. На исти начин окарактерисана је и погибија партизанских команданата у одбрани слободне територије новембра 1941. године.¹⁴ То су, уједно, били и први примери употребе термина *народни херој* у изворима. И поводом погибије скопског комунисте Цветана Димова 1942. у партијској пропаганди писало се како „он ништа није издао полицијским псима и погинуо је као херој“, те да је био „херојски син“.¹⁵

Такво звање потекло је из СССР-а, где је представљало „једну од главних компоненти социјалистичког патриотизма и совјетске националне митологије“. Назив *херој Совјетског Савеза* установио је Централни извршни комитет 1934, а носиоци тог звања добијали су и *орден Лењина* као највише државно признање. Највећи број совјетских хероја појавио се у време Другог светског рата, тако да их је закључно са 1945. укупно било преко 13.000.¹⁶ По угледу на СССР, ово звање је у рату институционализовано међу југословенским партизанима, а требало је да представља највишу почаст за борца и руководиоца Народноослободилачког покрета, било да се додељује за живота или постхумно.

Формално звање *народног хероја* уведено је у партизанске јединице почетком 1942, и то „за борце, командире, команданте и политичке комесаре, који се својим јунаштвом и пожртвованошћу у борби против окупатора и домаћих издајника нарочито истакну“. Увођење овог звања и званично је објављено у билтену партизанског Врховног штаба.¹⁷ Први партизан који је био награђен овим признањем био је Петар Лековић, борац Ужичког одреда

¹³ Mitra Mitrović, *Ratno putovanje*, Beograd, 1953, 143.

¹⁴ „Похвале“, *Билтен НОП одреда*, 10. 8. 1941; 3. 9. 1941; „Погинули смрћу народних хероја“, *Билтен*, децембар 1941–јануар 1942; *Зборник НОР*, 2/1, 14–15.

¹⁵ *Зборник НОР*, 7-1, 100.

¹⁶ Ивана Лучић Тодосић, *Антрополошки приступ проучавању народних хероја: културна конструкција и типологија херојских ликова*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2017, 141.

¹⁷ *Исто*, 178.

и руководиоца у 2. пролетерској бригади. У образложењу одлуке стајало је да се „даје назив народног хероја заменику команданта у једном батаљону II пролетерске НОУ бригаде, другу Петру Лековићу, који је кроз читаво време од 9 месеци свога учешћа у борби против окупатора у редовима партизана показао велику храброст, пожртвованост и оданост Народноослободилачкој борби, и у којој је починио више јуначких подвига.“¹⁸ Разлози зашто је баш овај партизански борац први проглашен за народног хероја били су вишеструки: потицао је са српског села, а био представник радничке класе, био је ветеран Првог светског рата, а опет комуниста, у строју се показао као храбар војник, али једнако и као неко које ширио прогресивне идеје међу саборцима. Коначно, он је ратовао против окупатора, али погинуо од „домаћих издајника“. Тиме је добијена и идеална формула за селекцију будућих хероја.¹⁹

Број *народних хероја*, које је бирало партизанско руководство, нарастао је веома споро. До августа 1943, дакле до момента када су партизани прошли најтеже битке у рату (након операција Вајс и Шварц), овом „титолом“ почаствована су још 22 бораца и старешине.²⁰ Од 15. августа 1943, указом Врховног штаба народноослободилачких и партизанских одреда Југославије о одликовањима у Народноослободилачкој борби, за посебне заслуге установљен је и *орден народног хероја*. Звање и одликовање „додијелени су оним људима који својом невиђеном храброшћу и неустрашивим духом оличавају нашу војску и народе, који својом смјелошћу и презирањем смрти – када се ради о судбини народа – оличавају непомирљивост наших народа према свима непријатељима народне слободе“.²¹ Током 1944–1945. издато је још неколико инструкција које су прецизирале услове добијања ордена и звања народног хероја. Како наводи Љ. Петровић, „иако није био први у рангу, постао је најпознатији орден у јавности и саставни део настојања да се историја Другог светског рата претвори у недодирљиву догму, а да се сви његови носиоци употребе за учвршћивање идеолошких темеља“.²²

У рату и непосредно након његовог завршетка (1945, 1946), у Југославији је изабрано још 170 народних хероја. То није био нарочито велик број *одабраних*. Њихов број ће видније нарасти тек од 1949, након сукоба са СССР-ом и тежње ка изградњи слике о аутентичној револуцији. Највећи број хероја одабран је 1953. године. Орденом народног хероја Југославије одликовано је укупно 1.322 учесника револуције, 19 страних држављана,

¹⁸ *Билтен*, децембар 1941–јануар 1942.

¹⁹ Немања Девећ, *За партију и Тита, партизански покрет у Србији 1941–1944*, Београд, 2021, 666–667.

²⁰ Љубомир Петровић, „Народни хероји у југословенском друштву 1942–1980. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1–2, 2001, 124.

²¹ *Зборник НОР*, 2/1, 479.

²² Љ. Петровић, *н. д.*, 123.

32 јединице и установе НОВЈ, четири друштвено-политичке организације и осам југословенских градова.²³ Њихова национална и регионална структура никада није посебно разрађивана нити анализирана од стране историчара: *народни хероји*, симбол јединства, требало је да буду један од интегративних фактора револуције и њених тековина, а свако даље испитивање нарушило би конструисану симетрију – равноправност у учешћу свих југословенских република и нација.

Народни хероји Македоније: статистика и особености

Како смо већ напоменули у уводном делу, партизански покрет у Македонији, иако саставни део Народноослободилачког покрета, имао је другачија обележја и динамику активности у односу на друге делове Југославије. Особени услови борбе, као и масовности организације, удаљеност жаришта покрета и главних фронтова, чинили су да се међу југословенским народима Македонци издвајају по најмањем броју народних хероја. Народних хероја српске народности било је 625, Црногораца 247, Словенаца 160, Хрвата 159 (што је мало сразмерно њиховој националној заступљености у Југославији), затим су следили Македонци (60, или 4,53% у односу на укупан број) и Муслимани (48, то јест 3,63%). Треба поменути и да је албанска мањина, најбројнија у Југославији, али пасивна према НОП, дала 12 народних хероја, односно 0,91% од укупног броја.²⁴

Када се статистика пренесе из националних заједница у границе република, долази се до закључка да је Република Македонија изнедрила 66 народних хероја. То би значило да су по националној припадности²⁵ њих 91% били Македонци, док је њих шесторо (9%) долазило је из реда мањина. То су били: Овадија Естера (Јеврејка), Каба Лимани, Ибе Паликућа и Бајрам Шабани (Албанци), Атанас Забазновски (Рус), Вера Јоцић (Српкиња/Србијанка). И њихова полна структура није посебно захтевна за истраживање: од 66 македонских народних хероја 59 њих били су мушкарци, а њих 7 жене. Међутим, ова бројка је интересантна у делу где се број жена – народних хероја пореди са југословенским просеком и превазилази га: на нивоу Југославије жене су биле заступљене са 6,88%, а у Републици Македонији у значајнијем проценту, са 10,6%.²⁶

²³ *Narodni heroji Jugoslavije*, knj. 1 (A-M), Beograd, 1982, 590.

²⁴ Љ. Петровић, н. д., 130.

²⁵ Овде треба имати у виду да је статистика рађена 1980-их година када је македонска нација увелико била конструисана и афирмисана, а да је национална припадност пре 1941. за многе од њих била српска. У званичним документима Видоје Смиљески био је уписан и током рата као Смиљевећ, а М. Апостолоски као Митић. У дубљем истраживању ово би се појавило као не безначајан, штавише методолошки проблем.

²⁶ *Narodni heroji*, 1, 593.

Према месту рођења и регионалној заступљености партизанских хероја, које се такође може рашчланити на основу увида у постојећи биографски лексикон народних хероја, може се извући неколико закључака. Пре свега, они нису највећим делом потицали из Скопља или нужно градских подручја, која су била најмногљуднија и са најбројнијом радничком класом. Статистика према месту рођења/пребивалишта показује да их је највише потицало из средишта националног покрета и подручја која су важила за жаришта антибугарског отпора. Убедљиво највише народних хероја Македоније потицало је из Пелагонијског региона, укупно њих 27 (Прилеп 15, Крушево 3, Ресен 1, Битољ 8). Прилеп, традиционално оријентисан у борби против бугарског завојевача, био је уједно и македонски *град херој*, једини у Републици овенчан овом титулом. Разлога је било више: ово је био први град који су на кратко ослободили македонски партизани, отпор је у њему трајао у континуитету током целог рата – чиме се већ 1941. профилисао као опозициони покрајинском руководству КПЈ, имао је јаку партијску организацију и масовно учешће грађана у антифашистичкој борби.²⁷ Занимљиво, из њега је према нашем истраживању потицало више народних хероја него из Крагујевца, старог устаничког центра Србије и такође једног од регрутационих центара партизана у 1941. години. Уједно, из овог региона потицало је безмало једнако хероја колико из читаве Шумадије.²⁸ Сразмерно велики број народних хероја потицао је из још једног попришта борби, Куманова – свега 9 њих. Дакле, уочљиво је да се радило о градовима – симболима ослободилачке борбе из Првог балканског рата.

Из југозападног региона, који је на почетку столећа и касније у Краљевини Југославији био претежно антибугарске оријентације, потекло је пет македонских хероја (Дебар 3, Кичево 2); из суседног Полошког региона потекло је њих шест (Гостивар 4, Тетово 2). Сразмерно велики број њих долазио је и из садашњег Вардарског региона – укупно седам (Велес 4, Кавадарци 3). У Скопљу, седишту некадашње Вардарске бановине, а касније престоници Републике Македоније, рођено је пет народних хероја. Коначно, из источних делова земље (два региона) потицало је још седам народних хероја (Штип 3, Ђевђелија 2, Кочане и Струмица по 1).

Радило се углавном о младим људима, али довољно зрелим да пре рата усвоје одређена војничка и политичка знања. Историчар Љубомир Петровић је утврдио да је међу њима у Југославији била најзаступљенија старосна група рођених између 1910. и 1915.²⁹ У Македонији је тај просек

²⁷ *Narodni heroji*, 2, 57. Михаило Апостолски, „Прилеп во завршните операции за ослободување на Македонија“, *Прилеп и Прилепско во НОВ 1944–15 мај 1945 година*, Материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983 година, Книга I/1, Скопје 1985, 166–167.

²⁸ Н. Девећ, *н. д.*, 669.

²⁹ Љ. Петровић, *н. д.*, 131.

био другачији. Најстарији народни херој био је Блаже Тодоровски рођен 1902. (на почетку рата стар 39 година, а у тренутку погибије 41), познат и под надимком Чичо Тодор, док су најмлађи борци погинули у цвету младости, могло би се рећи и у детињству: Ибе Паликућа имала је на почетку рата само 14, а Злате Михајловски 15 година, односно 17 и 18 година у моменту смрти.³⁰ Статистика прављена за потребе овог рада даје нам две врсте података. Старосна структура македонских народних хероја по пресеку из 1941. говори да је најборбенији део партизанског покрета на овој територији био нешто млађи од југословенског просека:

До 18 година: 12 (18,2%)
19-25 година: 35 (53%)
26-35 година: 18 (27,3%)
36-50 година: 1 (1,5%)

Када говоримо о погинулима, не само током 1941. већ и током наредних ратних година, старосна структура изгледа нешто другачије.

До 18 година: 2 (4,7%)
19-25 година: 26 (60%)
26-35 година: 14 (33%)
36-50 година: 1 (2,3%)

Проценат погинулих, 43 од 66 (65,3%) изузетно је висок, додуше неких десетак процената нижи у поређењу са ситуацијом у Србији.³¹ Преживело је, дакле, њих 23, од којих су се неки нашли и на највишим државним и партијским функцијама. Динамика смрти по годинама била је следећа:

погинули 1941: 2 (4,7%)
погинули 1942: 13 (30,2%)
погинули 1943: 10 (23,3%)
погинули 1944: 17 (39,5%)
погинули 1945: 1 (2,3%)

Ова статистика говори пре свега о динамици партизанске борбе у Македонији, те пооштравању терора окупатора са протоком времена и немогућношћу да угуши отпор: друга и четврта ратна година биле су најкобније по македонске партијске кадрове. Професионална структура

³⁰ Њихове апокрифне биографије видети у: *Народни херои од Македонија*, Скопје, 1973.

³¹ Н. Девић, *н. д.*, 670.

свих народних хероја (и погинулих и преживелих) по неким параметрима (заступљеност радничке класе) уклапала се у југословенску слику, а делом, због особености услова који су владали у Македонији (нпр. већи број пољопривредника, мањи број интелектуалаца) она се видно разликовала од постављених шаблона о кадровима револуције.

Ученици/студенти: 14 (21,21%)
 Интелектуалци: 8 (12,12%)
 Земљорадници/занатлије: 18 (27,27%)
 Радници: 23 (34,85%)
 Офицери: 2 (3,03%)
 Домаћице: 1 (1,52%)

Интересантно је да су сви погинули хероји изгубили живот на територији Македоније: партизанске јединице овде су се бориле на својој територији и, за разлику од оних из Србије и Црне Горе 1941-1942, или Хрватске и Босне 1943-1944, нису биле покретане изван ње. По овоме, борба македонских партизана највише подсећа на искуства из Словеније, где су се партизани такође махом борили у својим границама и ретко излазили изван њих.

Структура погинулих партизанских хероја из Македоније је такође илустративна за разумевање приоритета борбе и примарног фронта. Од 43 погинула, њих 22 (51,2%) изгубило је живот у директним сукобима са бугарском војском и полицијом, а њих 8 (18,6%) подлегло је повредама и мучењу након хапшења од бугарске полиције и безбедносних служби. Четворо њих, када су били опкољени од бугарских снага и нашли се у безизлазној ситуацији, извршили су самоубиство. Када се све наведене ставке саберу, долази се до закључка да је у сукобима са Бугарима – на различите начине – изгубило живот 34 народних хероја, односно 79,3% у односу на укупан број погинулих. Погинулих у оружаном сукобу са немачким/италијанским окупатором било је 6 (13,9%), у сукобима са албанским милицијама и балистима 4 (7%), док у борбама са српским четницима Драже Михаиловића, иако их је било у више наврата, није било погинулих. Овде се уочава још једна важна особеност македонских партизана у односу на њихове саборце из других југословенских република: њихово ангажовање у грађанском рату било је минимално, и готово у целости окренуто ка ослободилачкој борби, против окупатора, пре свега бугарског. Поређења ради, у Србији је већи број народних хероја погинуо у сукобу са домаћим антикомунистичким формацијама (ЈВуО, СДК, СДС) него са немачким окупатором.³²

Конечно, у статистичком прегледу народних хероја Македоније указујемо на још један параметар, који не би требало заобићи у овој врсти анализе. То је

³² Исто, 683.

била динамика њиховог бирања у то почасно звање и додељивања престижног одликовања. Занимљиво је да због удаљености главних бојишта, као и слабе комуникације регионалног руководства са Врховним штабом и ЦК КПЈ, ниједан партизански борац из Македоније није био проглашен за народног хероја за време окупације. У исто време на нивоу Југославије проглашено је 170 хероја, али је и овде можда захвалније поређење са суседном републиком: у Србији је 1941-1944. такође проглашен сразмерно мали број хероја, 11 њих. Тек у јулу 1945. канцеларија ордена при председништву Авноја донела је одлуку да се први македонски борци и партизански руководиоци одликују орденом Народног хероја. Били су то: Мирче Ацев, Цветан Димов, Кузман Јосиповски, Стипе Наумов, Јордан Николов, Страше Пинџуров, Кристијан Тодоровски. Указ о одликовању је потписао Иван Рибар.³³ Динамика даљег бирања у звање хероја је на примеру Републике Македоније изгледала на следећи начин:

1945: 7 (10,6 %)
1949: 5 (7,6 %)
1951: 19 (28,8 %)
1952: 5 (7,6 %)
1953: 30 (45,4 %)

По нашем мишљењу, управо борци проглашени за народне хероје закључно са 1946. представљали су стварно препознате јунаке партизанског покрета, док је до масовнијег додељивања овог звања и ордена дошло након резолуције ИБ-а и југословенског и совјетског комунистичког руководства (највише њих почетком 1950-их), а у процесу конструисања мита о аутентичној револуцији. Ова теза, међутим, захтева додатна истраживања и документарну потврду.

Портрети и карактери народних хероја Македоније

Истражујући профиле и особине народних хероја, антрополог Ивана Лучић Теодосић извршила је њихову класификацију у три основне категорије: херој бранилац – ослободилац; херој мученик; херој вођа.³⁴ На основу дубље анализе појединачних биографија хероја, чини се да се та класификација може преобликовати на више начина. Македонско искуство и овде има одређених подударности, али и својих посебности у односу на револуционарни покрет у другим југословенским републикама.

Као најбројнију категорију македонских народних хероја препознајемо *професионалне револуционаре* – високе партијске функционере, политичке

³³ Зборник НОР, 2/1, 648.

³⁴ И. Лучић Теодосић, н. д., 247.

комесаре и тзв. теренске политичке раднике, локалне функционере КПЈ. Неки од њих погинули су током рата, док је један значајан део преживео и након 1945. изградио високе партијске каријере. У ову категорију могли би се убројати (са одређеном флексибилношћу): Мирче Ацев, Вера Ацева, Љупчо Арсов, Златко Биљановски, Петар Божиновски, Тодор Циповски, Крсте Црвенковски, Цветан Димов, Перо Георгиев, Страхил Гигов, Благоја Јанков, Јосиф Јосифовски, Кузман Јосифовски, Раде Јовчевски, Лазар Колишевски, Кирил Михајловски, Киро Нацев, Мара Нацева, Наум Наумовски, Страшо Пинџур, Ванчо Пркев, Видое Смилески, Ђоце Стојчевски, Славчо Стојменовски, Борко Талески, Борко Темелковски, Круме Волнароски, Јордан Николов, Вера Јоцић, Ђоре Дамески, Киро Гавриловски.

Другу категорију међу народним херојима чине *партизански команданти* било мањих или већих јединица (од којих су такође неки након рата видно напредовали у војним и безбедносним структурама): Михаило Апостолски, Чеде Филиповски, Васко Карангелски, Михо Михајловски, Тихомир Милошевски, Ангел Мојсовски, Вангел Нећевски, Трајко Стојковски, Христијан Тодоровски, Борко Велевски.

Изван круга команданата и комесара, логично присутних у „партизанском Пантеону“, постојало је нешто што је револуционарном покрету посебно давало на снази. То је било присуство тзв. малих људи у политици сећања, односно могућност да се и они нађу међу народним херојима, раме уз раме са својим претпостављенима. Ту би се могло наћи неколико поткатегија. *Борци до задњег даха* или „партизанске камиказе“: Киро Атанасовски, Мите Богоевски и Стив Наумов, Вангел Тодоровски, Александар Урдаревски, Димче Мирев. Ови партизански борци и руководиоци, убеђени у идеје што их је КПЈ пропагирала, када су се нашли у безизлазним ситуацијама, или су одбили позив на предају и борили се до задњег метка, или су у последњем моменту сами себи одузели живот. Зато их и издвајамо као посебну категорију.

Посебно место заузимају и *народни трибуни*, иако би се под ову категорију могли сврстати само неки аутентични револуционари, попут Блажа Тодоровског из Кавадараца и Рампе Левкова, адвоката из Прилепа. *Жене*, које нису нужно биле партијски функционери, али су се по први пут на овом поднебљу масовније сврстале у борбу једне војске, такође су завредиле пажњу и звање народног хероја; биле су то Елпида Караманди, Мара Естера и Фана Кочовска.

Коначно, постојао је и један део сасвим *обичних људи*, пре рата често и изван партијских организација, којима је рат 1941. драматично преокренуо животе, чинећи од њих и жртве, али и вечито присутне у послератној политици сећања. Међу њима, често као омладинце – ударнике или сеоске активисте, препознајемо и ове пре рата анонимне људе, а након 1945. народне хероје: Ордан Чопела, Илија Јовановски, Каба Лимани, Манчу Матак, Боро

Менков (пре рата прост берберин), Мирко Милевски, Ибе Паликућа, Боро Петрушевски (пре рата папуџија), Панче Поповски, Благоја Страчковски, Атанас Забазновски, Бајрам Шабани, Злате Михајловски.

По ком критеријуму су народни хероји бирани?

У допунским објашњењима о условима додељивања овог признања из октобра 1944. прецизирано је да то право остварују „најистакнутији борци и старешине, најистакнутији организатори, пионири наше војске који су пали на бојном пољу, у затворима и логорима. Предлажу се живи борци и старешине који су нарочито познати и популарни по својим херојским делима, који су у сваком погледу беспрекорно чисти људи, који већ данас живе у свести народа као хероји“.³⁵ Тиме се посебно стављао акценат на потребу не само за идеолошком, већ и за моралном подобношћу изабраних. Пример и узор социјалистичке борбе, како за ратне другове, тако и за долазеће генерације, морао је да буде беспрекорне биографије, што је отворило простор за бројне мистификације и конструкције ликова који су у стварном животу били само људи од крви и меса, са свим врлинама и манама које карактеришу и друге људе из истог поднебља. Јасних образаца за избор хероја није било и тешко да је могло бити, па се често радило и о субјективном осећају и препоруци локалне заједнице, односно огранка КПЈ на одређеном подручју.

Идеалан револуционар морао је по виђењу свог руководства да потиче са социјалног дна, и да се на тој лествици успиње трудом и сталном борбом. Готово да је опште место у биографијама народних хероја на почетку њиховог живота: „рођен у сиромашној сељачкој породици“, уз додатке у случају Македоније „рођен у сиромашној породици печалбара“ или пак у фамилији и окружењу које је више генерација припадало македонском националном покрету. „Осетио је да друштвено-политички систем краљевине Југославије води разједињавању народа и народности. Нарочито му је тешко падала денационализација македонског народа“, говори се у уводу у биографију једног од потоњих народних хероја, што може да буде и истинит мотив.³⁶ Или: „Њен отац и цела породица (неколико генерација) били су борци национално-ослободилачког покрета у Македонији.“³⁷ Било је и читавих породица које су се укључиле у комунистички покрет и поднеле жртве, попут Ацева (брат и сестра) из Ореовца код Прилепа, Страчковских (отац и син) из Велеса итд.³⁸

Затим су се истицали људски квалитети бораца, који као да су од рођења били предодређени да постану хероји епохе. „Одмалена је политички

³⁵ Исто, 181.

³⁶ *Narodni heroji*, 1, 31.

³⁷ Исто, 22.

³⁸ *Народни херои од Македонија...*, 45–58, 355–360.

свесна“, како је стајало у биографији једне македонске револуционарке.³⁹ Други, пак, „упоредо је похађао школу, учио обућарски занат и радио у пољу у време летњег одмора.“⁴⁰ О народном хероју Пери Георгиеву остала је биографска белешка у виду партијске карактеристике: „Врло бунтован и нетрпељив према неправдама, склон читању и размишљању.“⁴¹

Чест мотив у конструкцији лика народног хероја била је њихова урођена бистрина, солидарност са сиромашним друговима и непрестана жеља за усавршавањем. Начитаност се истицала као индивидуална жеља за сазнањем и откривањем истине и правог пута. У биографијама омладинских руководилаца готово је редовна појава да су школу или факултет завршили са највишим оценама, издржавајући се од подучавања других ученика. Неретко би и пркосили или политички опонирали својим професорима, вероучитељима и директорима, одбацујући на тај начин не само реакционарна размишљања, већ и све ауторитете који су представљали државу и стари систем.

Прекретница је био њихов долазак на студије у Београду, где их је већ чекао организован омладински револуционарни покрет. У случају да се пак радило о радницима или занатлијама, њихова даља борба у престоници или већим градовима најчешће се одигравала кроз синдикате. Сукоби са државним властима и полицијом одстрањивали су колебљиве, али и збијали редове међу опредељеним за револуционарни рат. Како је записано у биографији једног од хероја, „сваки пут кад изиђе из затвора, са још чвршћом вером наставља да ради за револуцију“.⁴² Други се, иако болестан и смештен у санаторијум, тамо бацио на ишчитавање марксистичке литературе и идеолошко уздизање – у животу војника партије није смело да буде празног хода.⁴³

Историчар Раде Ристановић је на основу педантне анализе партијске грађе дао оквирни преглед врлина и особина које су партизане и комунисте препоручивали за висока признања и напредовање: беспрекорност у личном животу, болшевичка скромност, гвоздена дисциплина, будност, конспиративност, спремност за личну надградњу и политичко развијање, рад у масама, овладавање војном вештином, правилно држање пред класним непријатељом.⁴⁴ У рату су лична иницијатива, храброст и револуционарна доследност над овим врлинама добијале и предност. Са упорним инсистирањем на испуњавању оваквих услова, партија је настојала да створи *новог човека*, војника револуције који испуњава све постављене задатке.⁴⁵

³⁹ *Narodni heroji*, 1, 22.

⁴⁰ *Исто*, 31.

⁴¹ *Исто*, 260.

⁴² *Исто*, 333.

⁴³ *Исто*, 190.

⁴⁴ Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд, 2013, 72–76.

⁴⁵ Г. Д. Луков, К. К. Платонов, *Војна психологија*, Београд, 1968, 246–249.

Управо оваква настојања видимо и у писању ратних биографија народних хероја. Како се наводи у биографском медаљону једне несаломиве револуционарке, „никаква убеђивања да остане у селу и настави лечење нису помогла – она није хтела да се одвоји од бригаде и напусти борбени строј“.⁴⁶ Некима су приписиване и митске, надљудске особине: „често је с аутоматом у рукама стојећи пуцао“⁴⁷; „он се увек неприметно приближава непријатељским војницима, пуца из непосредне близине и баца бомбе“⁴⁸; „у жеку борбе, Круме и Кире држе говоре, који су остали упамћени у народу“.⁴⁹ У складу са партијским упутствима о држању пред класним непријатељем, опште место у биографијама хероја јесте и то да су се ухапшени држали храбро и пркосно, а да нису одали ниједног свог саборца: „пред полицијом је имао добро држање, због чега је похваљен од своје партијске ћелије“, или „све док није умро пркосно се држао пред бугарском полицијом“.⁵⁰ Ипак, такве тврдње су данас тешко проверљиве, а показало се и да документи – извори првог реда о некима говоре супротно.

И смрт народног хероја морала је да буде посебна, невиђена у дотадашњим искуствима ратовања. Правило је било да у официјелним биографијама, написаним после рата, буду представљени као борци до последњег даха (метка), у последњем моменту презирући непријатеља и кличући партији. Такође, да је могуће да погину искључиво у неравноправним борбама, са далеко надмоћнијим непријатељем. Притом су над некима од њих заиста примењиване инквизиторске методе: Р. Левков је претучен бачен у јаму негашеног креча и ту скончао у мукама, а Б. Страчковски тучен, сечен и жив укопан у земљу.⁵¹ Кири Нацеву приписане су особине као једном од најпознатијих југословенских хероја Стјепану Филиповићу – наводно је последњим атомима снаге пркосио својим целатима: „Ви и ваши господари ћете бити побеђени“.⁵² Друга, партизанска хероина, иначе млада девојка, погинула је на митском месту, планинском врху Кајмакчалану, уз то „јуначком смрћу, задивљујући храброшћу све борце“.⁵³

Када говоримо о овој теми, налазимо и неку врсту парњака македонских хероја са другима из других југословенских република, по којима је историзовани партизански мит постао препознатљив. Осим Нацев–Филиповић, одређене паралеле могу се видети и код Злате Михајловског, дечака надничара, за ког би се могло рећи да је био македонски пандан

⁴⁶ *Narodni heroji*, 1, 391.

⁴⁷ *Исто*, 250.

⁴⁸ *Исто*, 537.

⁴⁹ *Исто*, 2, 326.

⁵⁰ *Исто*, 1, 77, 157.

⁵¹ *Исто*, 1, 456; 2, 228.

⁵² *Исто*, 2, 17.

⁵³ *Исто*, 1, 246.

Сави Сирогојну.⁵⁴ Раде Јовчевски је био македонски Корчагин, прототип револуционара потекао из марксистичке литературе, а под истим надимком налазимо истакнуте борце у свим југословенским републикама. С друге стране, малолетна Ибе Паликућа представљала је идеалан тип револуционара у савезним оквирима: иако махом ангажована у позадини, она је могла да послужи за конструкцију локалне верзије Бошка Бухе. Једина од хероја реакционарног порекла (отац јој је био муслимански хоџа), потекла је у национално мешовитом подручју (Дебар), сведочећи о потреби одржавања конститутивног мита НОБ-а, о братству и јединству. Албанска девојчица погинула је са 17 година, колико је у тренутку смрти имао и Буха. Обоје су проглашени за народне хероје почетком 1950-их година, у јеку отклона од СССР-а, као сликовит пример „малих, а борбених“, постајући тако и симбол пркоса Југославије.⁵⁵

Али македонску епопеју НОБ-а карактерисала је још једна особеност: релативно мали број анонимних, „малих људи“ међу херојима, и већи број партијских функционера у истој категорији. У другим републикама била је присутна другачија тенденција: да се уз чланове КПЈ уз борбу увежу и представници других друштвених и социјалних категорија, људи из народа и трибуна. У Македонији је тенденција ишла у другачијем смеру, да се због губљења престижа КПЈ у овој земљи због деловања Методија Шаторова 1941-1942. што већи број предратних партијских активиста у доцнијој историзацији означи као правоверан и одан ЦК КПЈ и Титу.⁵⁶ Занимљиво је да предратни шеф партијске организације Шаторов није проглашен за народног хероја, као што ни у Србији ово звање нису добили дисиденти Благоје Нешковић и Сретен Жујовић, нити пак у Хрватској Андрија Хебранг и други. Иако се настојало да у њиховим апокрифним биографијама буду истакнуте само похвалне чињенице, и у моралном и у политичком погледу, у једном случају (Борко Талески) наведен је проблем унутарпартијских сукоба након окупације – овај херој накнадно уписан у партизанску књигу сећања „одстрањен је из ПК и остављен да се сам сналази“, све док ускоро није и погинуо. Партијско руководство било је осуђено, а његов члан одан ЦК постхумно награђен.⁵⁷

Као својевремено у Наполеоновим трупама, и Титови војници су, како се показало, у својим торбама „носили маршалску палицу“. Њихов војни руководиоци, неретко потекао од војнички неискусних младих људи,

⁵⁴ Исто, 1, 538.

⁵⁵ Danijela Lugarić Vukas, „Boško Buha i Pavlik Morozov, novi (jugoslovenski/sovjetski) čovjek u tijelu malenoga dječaka“, *Narodna umjetnost, hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol 51, no 2, Zagreb, 2014, 133–154.

⁵⁶ Темпо Вукмановић у извештају и крајем 1943. констатује „у нашим јединицама партија се не осећа стварним руководиоцем борбе“.

⁵⁷ *Narodni heroji*, 2, 273.

временом се калио у борбама и постајао способан да управља герилским јединицама. Пример како је од анонимне особе пре 1941. на крају рата могло да се доспе до врха естаблишмента приметан је у биографијама неколицине македонских народних хероја. Ради илустрације, Васко Карангелски је од борца, преко командира вода 1943, постао командант батаљона у 3. македонској ударној бригади у првој половини 1944, да би се пре краја исте године нашао на челу бригаде, а онда и положају команданта 49. дивизије НОВЈ.⁵⁸ Некада физички радник из Битоља, Вангел Нећевски, од борца и курира из 1941. три године касније постао је заменик команданта дивизије, а онда и функционер Озне.⁵⁹

Тиме се стварао модел и узор са којим је требало да се идентификују све друштвене категорије и који би имао васпитну улогу и после 1945. *Народни хероји Југославије* – то су пре 1941. били мали људи потекли међу свим народима, који су се својим ратним подвигом винули у висине. То је била сугестивна порука КПЈ/СКЈ и у послератном периоду, за све оне који је требало да на својим пољима, у индустрији, политици, систему безбедности и одбране, образовању, итд. – наставе њихово дело и граде и бране социјалистичку државу. Због такве улоге која им је намењена, као кохезивног фактора унутар друштва и државе, И. Лучић Тодосић сматра да је над њиховим животима извршена својеврсна „забрана смрти“.⁶⁰

Кроз називе тргова и улица, школа и фабрика, вршили су утицај на формирање историјске свести не само партизанску, већ и на долазеће генерације. Народни хероји од тада више нису били само иконичне слике прошлости, већ образац за понашање свих нараштаја у никада довршеној социјалистичкој изградњи – у *револуцији која тече*.

Објављени извори:

Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа, том 7, књига 1, Београд, 1952.

Izvori za istoriju SKJ. Peta zemaljska konferencija KPJ, priredili Pero Damjanović, Milovan Bosić, Dragica Lazarević, Beograd, 1980.

Литература:

Апостолски Михаило, „Прилеп во завршните операции за ослободување на Македонија“, *Прилеп и Прилепско во НОВ 1944–15 мај 1945 година*, Материјали од Научниот собир одржан на 14, 15 и 16 март 1983 година, Скопје, 1985.

⁵⁸ Исто, 1, 366.

⁵⁹ Исто, 2, 21.

⁶⁰ И. Лучић Тодосић, н. д., 341.

Apostolski Mihailo, Ivankovski Pero, *NOB Makedonije: publikacija fotografija, dokumenata i karata sa prigodnim tekstom o narodnooslobodilačkoj borbi makedonskog naroda*, Скопје, 1964.

Девећ Немања, *За партију и Тита, партизански покрет у Србији 1941–1944*, Београд, 2021.

Ивановски Владо, „За некои контроверзии за НОВ во Македонија 1941“, *Историја*, бр. 1–2, Скопје 2002.

Lugarić Vukas Danijela, „Boško Buha i Pavlik Morozov, novi (jugoslovenski/sovjetski) čovjek u tijelu malenoga dječaka“, *Narodna umjetnost, hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol 51, no 2, Zagreb, 2014, 133–154.

Луков Г. Д., Платонов К. К., *Војна психологија*, Београд, 1968.

Лучић Тодосић Ивана, *Антрополошки приступ проучавању народних хероја: културна конструкција и типологија херојских ликова*, докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2017.

Mitrović Mitra, *Ratno putovanje*, Beograd, 1953.

Narodni heroji Jugoslavije, knj. 1-2, Beograd, 1982.

Народни херои од Македонија, Скопје, 1973.

Петковски Дане, Стрезоски Владо, *Борбена дејства у западној Македонији 1941–1944*. Београд, 1983.

Petranović Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992.

Петровић Љубомир, „Народни хероји у југословенском друштву 1942–1980. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1–2, 2001.

Ристановић Раде, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд, 2013.

Томанић Борис, *Преокрет. Југославија и Бугарска у завршној фази Другог светског рата*, Београд, 2023.

Фиданова Славка, *КПЈ во Македонија во времето од 1929. година до Априлската војна*, Скопје 1980.

Summary

Nemanja Dević

NATIONAL HEROES OF THE PARTISAN MOVEMENT IN MACEDONIA: FIGURES, CHARACTERISTICS, AND FATES

For a comprehensive view of World War II in Yugoslavia, new research and critical readings of old problems related to the history of the partisan movement are necessary. One of these concerns the issue of national heroes,

titles and orders that were introduced into partisan units (following the example of the Soviet Union) in the war year of 1942. In the Yugoslav republics, the motives for choosing and the structure of national heroes were different, as were the dynamics of events and the mass scale of the revolution. The party leadership, however, tried not to single out Macedonia from other parts of the Yugoslav federation, so a disproportionately high number of national heroes were proclaimed in this field as well. Statistics, however, call into question some of the constitutive myths of the communist revolution. In Macedonia, a total of 66 national heroes were proclaimed, of which 60 were ethnic Macedonians; This was slightly less than 5% of the total number of national heroes in Yugoslavia. For them, the internal battlefield was crucial, since Macedonian units were not transferred to other major battlefields. This was also reflected in the enemies of the NOP in Macedonia, where 79% of Macedonian heroes died fighting against the Bulgarians. The largest number of national heroes of this republic came from the Pelagonia region, but also from the traditionally Serbophile diagonal Ohrid-Kriva Palanka. The largest number of national heroes from Macedonia was elected only in the 1950s: almost 82%. This also suggests that this title was attributed to the largest number of fighters only later, when, in the midst of the conflict between Yugoslavia and the USSR, the myth of an authentic revolution needed to be strengthened.

